

ՄԵՏՎԱՌԻ

ՄԵՏՎԱՌԻ

ՄԵՏՎԱՌԻ

Ա. ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ

Ք. ՅԱԿՈԻԲՅԱԿ

ՄԵԾԱՄՈՐ

«Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների
և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ

«Հայրապետ» հրատարակչություն
Երևան 2019

ՀՏԴ 94(479.25): 902

ԳՄԴ 63.3 (5Հ) + 63.4 (5Հ)

Մ 551

Գրքույկը հրատարակության է երաշխավորել ՀՀ մշակույթի մանարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի գիտական խորհուրդը:

Գլխավոր խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Աշոտ Փիլիպոսյան
Խմբագիրներ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու Կարեն Փահլևանյան, պատմ. գիտ. թեկնածու Կարինե Բազեյան
Գեղարվեստական ձևավորումը՝ Սիմոն Սահակյանի և Լիլիթ Գևորգյանի

Մ 551 «Մեծամոր» գրքույկ / Հեղինակներ՝ Ա. Փիլիպոսյան, Զ. Յակուբյակ: - «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, Երևան 2019, 48 էջ:

Գրքույկը նվիրված է Հայաստանի բրոնզի – երկաթի պարբերաշրջանների եզակի հնագիտական հուշարձաններից մեկին՝ ՀՀ Արմավիրի մարզի Տարոնիկ համայնքի վարչական սահմաններում գտնվող Մեծամոր հնավայրին: Ներկայացվել են ինչպես նրա կեսդարյա պեղումների ժամանակագրությունը, այնպես էլ այն կարևոր նյութերը, որ հայտնաբերվել են միջնաբերդի, քաղաքային թաղամասերի և դամբարանադաշտի պեղումների արդյունքում: Հատկապես արժևորվել է Մեծամորի կառույցների ու գտածոների նշանակալի դերը Հայկական լեռնաշխարհում քաղաքագոյացման (ուրբանիզացիա) հիմնախնդիրների վերհանման, ուսումնասիրման ու մեկնաբանման գործում:

Գրքույկը նախատեսված է մասնագետների, հանրակրթական դպրոցի ուսուցիչների, բուհերի հումանիտար ֆակուլտետների ուսանողների, զբոսաշրջիկների և Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային հարուստ ժառանգության խնդիրներով հետաքրքրվող հասարակության ամենատարբեր շրջանների ներկայացուցիչների համար:

ՀՏԴ 94(479.25): 902

ԳՄԴ 63.3 (5Հ) + 63.4 (5Հ)

ISBN 978-9939-867-50-2

© «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ

Մեծամորը Հայկական լեռնաշխարհի, Նաև ողջ Հին Մերձավոր Արևելքի մ.թ.ա. V-I հազ. առավել ուսումնասիրված եգպտի հնագիտական հուշարձաններից է: Այն ներառում է բրոնզ-երկաթե-դարյան պարբերաշրջանների բնակավայրը (միջնաբերդը, քաղաքային թաղամասերն ու աստղադիտարկումների համար առանձնացված հարթակը) և դամբարանադաշտը: Տարածքը 200 հա-ից ավելին է: Հնավայրը գտնվում է Արարատյան դաշտում, Երևանից շուրջ 35 կմ արևմուտք, Տարոնիկ (Նախկին՝ Զեյվա) համայնքի վարչական տարածքում: Աշխարհագրական կոորդինատներն են հյուսիսային լայնության $40^{\circ}7'34.59''$ -ը և արևելյան երկայնության $44^{\circ}11'12.46''$ -ը: Վաղագույն բնակատեղին հիմնադրվել է չորրորդական ժամանակաշրջանի հրաբխային կոների վրա և դրանց հարակից հարթավայրում: Այս սահմաններում առանձնանում են 3 հրաբխային կոներ, որոնցից ամենախոշորը (Մեծ բլուր) կից հարթավայրի նկատմամբ ունի 27-28 մ, երկրորդը՝ 8-10 մ (Փոքր բլուր), իսկ երրորդը (Կարմիր քարեր)՝ 2-3 մ հարաբերական բարձրություն: Հրաբխային բլուրների ստորոտներին, ժայռոտ հատվածներում, արտեզյան ջրերը դուրս են գալիս ընդերքից և վերածվում հորդառատ աղբյուրների: Սրանց առավել խոշորները Մեծ բլրի հարավարևելյան լանջին են՝ «Կարմիր քարեր» կոչվող տեղամասում և հանդիսանում են Մեծամոր գետի 3 ձախակողմյան վտակները:

Բլրի գագաթին և լանջերին նկատվող հնավայրի մասին ընդհանուր բնույթի տեղեկություններ հայտնի են արդեն Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության արքահայր Ղևոնդ Ալիշանի XIX դ. վերջի հրապարակումներից: Այս տարածքի ժայռափոր պատկերներով ժամանակին հետաքրքրվել է նաև եպիսկոպոս Մ. Տեր-Մովսեսյանը:

1930-ական թթ. Չեյվա գյուղի հարավային եզրին գտնվող բլուրի շրջանում (որը հետագայում ստացավ Մեծամոր անունը) նախնական դիտարկումներ է կատարել, թռուցիկ հետազոտել և գունագարդ ու սև խեցեղենի բեկորներ հայտնաբերել հնագետ Եվգենի Բայբուրդյանը: Ավելի ուշ՝ 1959-1960 թթ. մի խումբ երիտասարդ հնագետների հետ այստեղ պեղումներ է նախաձեռնել Լավրենտի Բարսեղյանը, բացելով վաղ և ուշ բրոնզի, ինչպես նաև վաղ երկաթի շրջափուլերին վերաբերող հնագիտական շերտեր:

1963 թ. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ «Երկրի մասին գիտությունների» բաժանմունքի փորձարարական արշավախումբը հատուկ դիտարկումներ և ուսումնասիրություններ անցկացրեց հնավայրի տարածքում: Արշավախմբում ընդգրկված երկրաբան Կորյուն Մկրտչյանի ուշադրությունը գրավեցին բլրի լանջերին պահպանված հին բրոնզի թափոնների մնացորդները: Նախնական ուսումնասիրությունը ցույց տվեց դրանց կազմում մկնդեղի որոշակի քանակի առկայություն, որը չէր կարող գոյանալ բնական ճանապարհով: Սա էլ հիմք տվեց հնավայրի տարածքում հազարամյակներ առաջ գոյություն ունեցած մետաղաձուլական արհեստանոցի մասին վարկածին: 1965 թ. ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագիտական արշավախումբը Է. Խանզադյանի գլխավորությամբ և երկրաբան Կ. Մկրտչյանի մասնակցությամբ ձեռնամուխ եղավ հնավայրի պեղման լայնածավալ աշխատանքներին: Զանի որ հնագույն բնակավայրի անունը հայտնի չէր, արշավախմբի ղեկավարները պայմանականորեն այն կոչեցին բլրի ստորոտով հոսող գետի՝ Արաքսի վտակ Մեծամորի անվամբ:

Արշավախումբը գործեց 40 տարուց ավելի՝ 1965–2006 թթ: Այս ընթացքում Մեծամորում բացված հնագիտական շերտերը փաստում են, որ բնակավայրն այստեղ ձևավորվել է դեռևս Էնեոլիթյան փուլում (մ.թ.ա. V հազ. – մ.թ.ա. IV հազ. առաջին կես) և, ոչ տևական ընդհատումներով, գոյատևել մինչև ուշ միջնադար (XVII-XVIII դդ.): Միջնաբերդի և դամբարանադաշտի երկարամյա պեղումները տվել են հսկայածավալ և բարձրաժողովրդականության նյութ, որի մի զգալի մասը թեև պարբերաբար ցուցադրվել, մեկնաբանվել և ժամանակին հրատարակվել է տեղի և միջազգային մասագրերում, այսուհանդերձ, այժմ էլ, պեղված նոր նյութերի շնորհիվ, ուսումնասիրությունների ու սոցիալ-մշակութային վերակազմությունների նոր հնարավորություններ է ընձեռում:

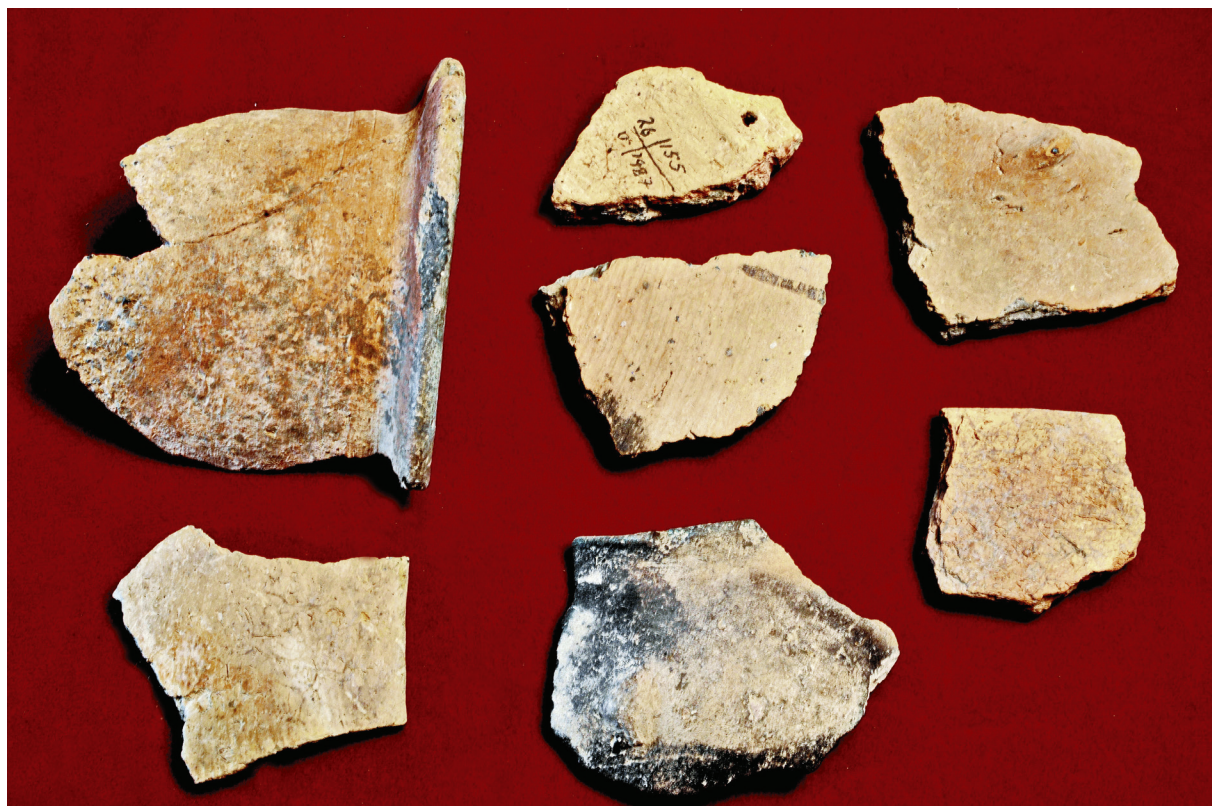
Պեղումներ քաղաքային թաղամասում 2015-2016 թթ.

ՄԵԾԱՄՈՐՆ ԷՆԵՈԼԻԹՅԱՆ ՓՈԻԼՈՒՄ

Ըստ Է. Խանզադյանի Նախնական հրապարակումների, Մեծամորի միջնաբերդի տարբեր հատվածներում 1970-1980-ական թթ. կատարված պեղումների ժամանակ, ի հայտ են եկել Էնեոլիթյան (պղնձեքարեդարյան) պարբերաշրջանին բնորոշ տարբեր առարկաների մնացորդներ, որոնք հիմք են տվել ենթադրելու կենտրոնական բլրի վրա Էնեոլիթյան վաղերկրագործական բնակավայրի գոյությունը: 1987–1988 թթ., երբ բլրի արևելահայաց լանջի կիկլոպյան պարսպի մոտ, 4,0 մ. խորության վրա բացվեց Էնեոլիթյան շերտ, այդ ենթադրություններն ավելի իրատեսական դարձան: Միջնաբերդի տարբեր հատվածներում բացված Էնեոլիթյան շերտից հայտնաբերվել են բաց դարչնավուն և մոխրագույն խեցեղենի բեկորներ, քարե և ոսկրե աշխատանքային գործիքներ ու տարբեր հարմարանքներ (կացին, կոկիչներ, ծանրոցներ, մանգաղի վանակատե ներդիրներ և այլն), կարմիր տուֆից արված կանացիակերպ պարզունակ արձանիկ, ինչպես նաև վանակատե կոնաձև Նուկլեոս-միջուկներ ու աշխատանքային ցլեակներ: Հատկապես առանձնանում են ավազախառը, դարչնաաղյուսագույն կավից պատրաստված, ձեռածեփ, վատ թրծումով, անկանոն գավաթ՝ իրանի կենտրոնական հատվածում ամրացված ոչ մեծ, վերադիր 7 ելուստներով և քարե արձանիկը, որի գլխամասը բացակայում է, իսկ կլորավուն, ծավալային իրանի ստորին հատվածում արված ուղղահայաց փորվածքն ընդգծում է իգական սկիզբը:

Այս ամենը ենթադրել է տալիս, որ Էնեոլիթյան փուլում Մեծամորի բլրին ձևավորվել է վաղերկրագործական Նստակյաց բնակատեղի: Այն, ըստ ամենայնի, մաս է կազմել այս տարածաշրջանում հիմնված համաժամանակյա բնակատեղիների ընդգրկուն խմբի, որոնք տարածվել են Կուր և Արաքս գետերի ու Նրանց վտակների (մասնավորապես նաև Մեծամորի) բարեբեր ջրային ավազաններով, ձևավորելով հյուսիսարևմուտքից հարավարևելք ձգվող վաղերկրագործական-անասնապահական բնակատեղիների կենսունակ համակարգ:

Էլեոլիթյան գտածոներ Մեծամորից

Կուր-արաքյան կավակերտ կացարան

ՎԱՂ ԲՐՈՆԶԻ ՇՐՋԱՓՈՒԼԸ ՄԵԾԱՄՈՐԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

1960-1980-ական թթ. Մեծամորում Է. Խանգաղյանի կատարած պեղումներն ի հայտ են բերել վաղբրոնզեդարյան՝ կուր-արաքսյան բնակավայրի տեղամասեր, որոնց ուսումնասիրության արդյունքները թույլ են տալիս որոշ վերակազմություններ իրականացել այս շրջափուլում տեղաբնիկների կենցաղի, զբաղմունքի, կենսապայմանների, բնակատարածքի կազմակերպման և այլ խնդիրների վերաբերյալ: Էնեոլիթյան գտածոների սակավությունն ու դրանց տեղեկատվական սահմանափակ տվյալներն առայժմ թույլ չեն տալիս հիմնավորել այն հանգամանքը, թե ինչ առնչություն է ունեցել Մեծամորի վաղբրոնզեդարյան բնակատեղին Նախորդած փուլի հնամշակության իրողությունների հետ:

Այսօր, հենվելով հնագետ Է. Խանգաղյանի սակավաթիվ հրապարակումների և օրագրային գրառումների, ինչպես նաև 1970-ական թթ. արված լուսանկարների վրա, կարելի է եզրակացնել, որ այդ բնակատեղին ձևավորվել է հիմնականում իրար մոտ, տեղ-տեղ նաև կից տեղադրված, կլոր կամ ձվաձև հատակագծով կացարաններից, որոնց երբեմն ավելացվել են նաև ուղղանկյուն կցակառույցներ:

Կացարաններն ունեցել են ոչ բարձր քարաշար հիմք և հում աղյուսներով շարված, դեպի վեր բարձրացող ու աստիճանաբար նեղացող կիսաձվաձև վերնամաս, իսկ տանիքների հատվածում ավարտվել են երդիկներով: 1970-1980-ական թթ, արված լուսանկարները փաստում են, որ դրանց կողքին եղել են նաև նույնատիպ, բայց առանձին կանգնած կացարաններ ևս: Դրանք, ըստ լուսանկարի, կարծես թե չունեն քարաշար հիմք, կառուցվել են հում աղյուսից և ներսում պատի աղյուսաշարին կից, կավակերտ հարմարանք են ունեցել, որը, ըստ ամենայնի, ծառայել է որպես վառարան: Ինչպես Արարատյան դաշտավայրի մյուս կուր-արաքսյան բնակատեղիներում, Մեծամորում ևս, ամենայն հավանականությամբ, կացարանների կենտրոններում տեղադրված են եղել կավե օջախներ: Այդ են վկայում նրանցում հայտնաբերված պայտածև և աշտարակածև հենակ-պատվանդանների կավե մնացորդները: Չի բացառվում, որ այդ հենակների մի մասն օգտագործվել է նաև ծխական արարողությունների ժամանակ:

Պեղումների ընթացքում կացարաններում բացված հորերն ու կարասները վկայում են տնտեսական բարեկեցության և սննդի պաշարների պահեստավորման մասին: Հարուստ է նաև պեղված հնագիտական նյութը: Գտածոների մեջ մեծ խումբ էր կազմում սև փայլեցրած տարատեսակ խեցեղենը, վանակատե գործիքներն ու մանգաղների կայծքարե ներդիրները, նետասլաքները, չեչաքարե աղորիքները, բազալտե սանդերը, ոսկե հերակալը, դրոշմ-կնիքները և այլն:

Առանձնահատուկ են թրծակավե մարդակերպ 2 արձանիկները: Դրանցից առաջինը՝ կանաչիակերպ արձանիկ-կուռքը, հայտնաբերվել է 1959-1960 թթ., հետախուզական պեղումների ժամանակ: Նրա պահպանված մասի ստորին հատվածը հորիզոնական դիրքով, շրջանաձև շարունակվել է ու, թերևս, վաղբրոնզեդարյան օջախի պայտածն, քանդակագարդ պատվանդանի մարդակերպ վերջույթներից մեկը հանդիսացել: Եզակի է նաև Մեծամորի միջնաբերդից հայտնաբերված՝ հաստ սրունքներով, ցցուն ստիկներով, կարճ ձեռքերով, ամուր ուներով, քիչ առաջ թեքված վզով, խորադիր դիմագծերով, կքանստած կնոջ թրծակավե արձանիկը, որը գլխին՝ եղջյուրներով և վերադիր ժապավենով զարդարված, սրածայր գլխարկ է կրում:

Մեծամորի աստղադիտարանը և նրանում առկա աստղագիտական պատկերները

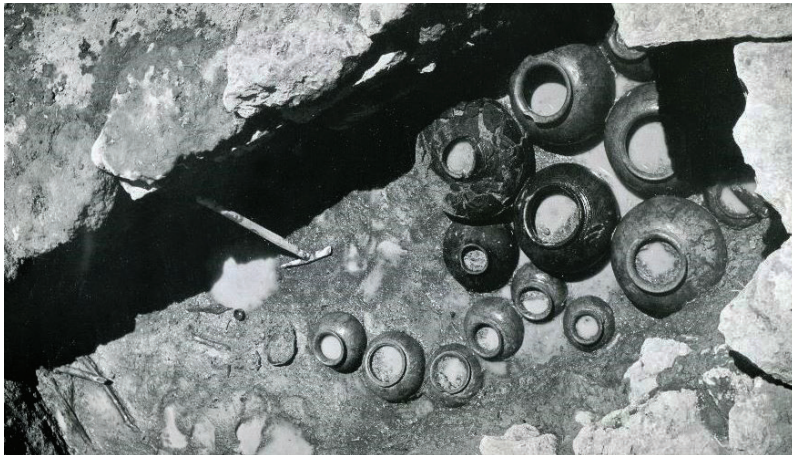
Ի մի բերելով Մեծամորի միջնաբերդում և քաղաքային թաղամասում պեղված վաղբրոնզեդարյան հատվածների ուսումնասիրության արդյունքները կարելի է եզրակացնել, որ այստեղ մ.թ.ա. IV-III հազ. գոյություն է ունեցել կուր-արաքսյան բնակավայր, որի հյուսիսային կողմի փոքր բլրաշարի ամենաբարձր հատվածում, բնակավայրից շուրջ 200 մ. հեռավորության վրա, կառուցվել է աստղերի դիտարկման հարթակ: Սրա գոյության և թվագրման միակ կռվանն այն է, որ այդ բնական ժայռի մշակված և հարթեցված գագաթին, ըստ աստղագետ Էլմա Պարսամյանի, առկա են որոշ համաստեղություններ խորհրդանշող շրջանաձև փորվածքների առանձին խմբեր և հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ խորադիր գծեր, որոնք ժամանակին ցույց են տվել Սիրիուսի ստույգ դիրքը երկնքում: Եվ, քանի որ երկնականարի կոնկրետ այդ հատվածում Սիրիուսը կարող էր նկատվել միայն մ.թ.ա. XXIX-XXVII դդ., ապա եզրակացվել է, որ նշաններն արել են Մեծամորի կուր-արաքսյան մշակույթի կրողները՝ աստղերի օգնությամբ երկրագործական աշխատանքների սկիզբը ճշտելու, դրանք կազմակերպելու և, ըստ ամենայնի, ծիսական բնույթի որոշակի արարողություններ իրականացնելու նպատակով:

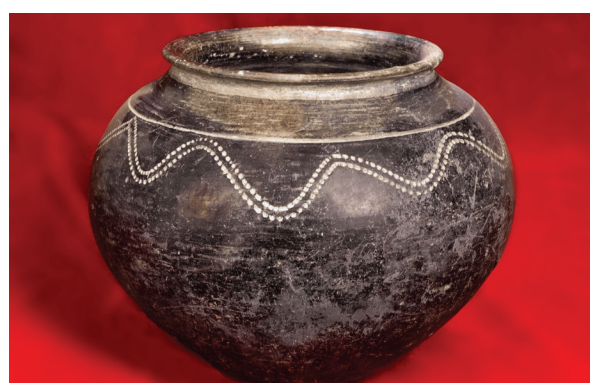
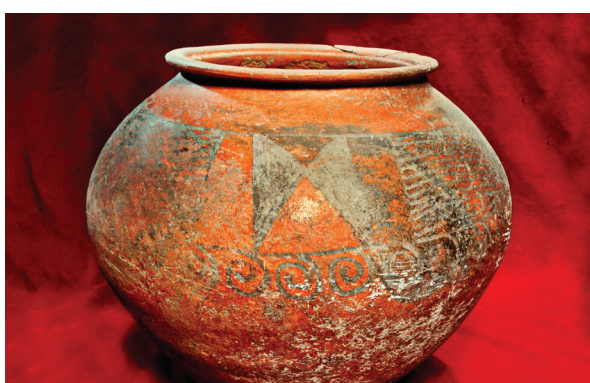
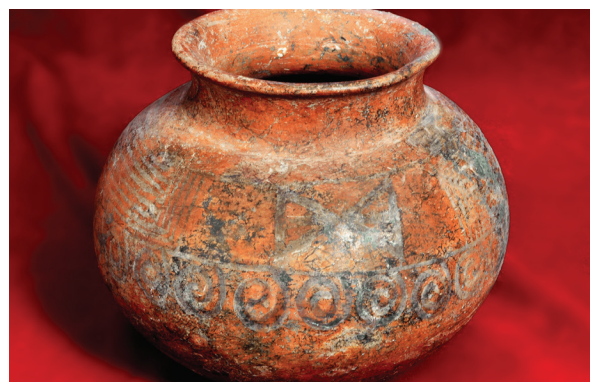
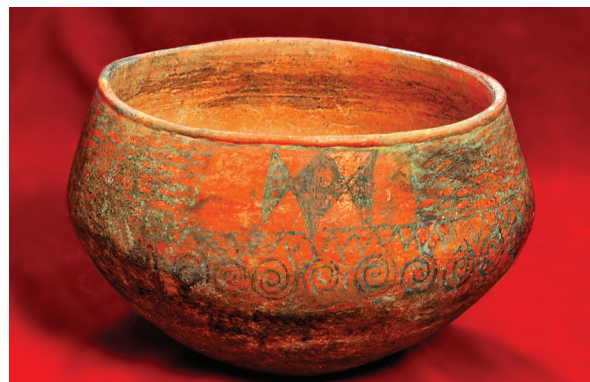
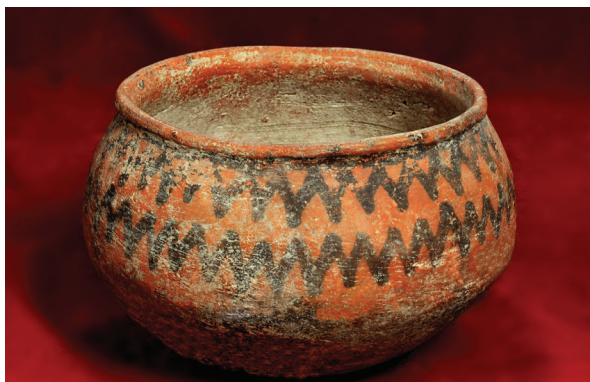

ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆԶԻ ՇՐՋԱՓՈՒԼԸ ՄԵԾԱՄՈՐԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

Թեև հիմնավոր փաստերն առայժմ քիչ են, այսուհանդերձ, կարելի է ենթադրել, որ մ.թ.ա. III հազ. երկրորդ կեսին, վաղբրոնզեդարյան՝ կուր-արաքսյան մշակույթի անկումից հետո, շուրջ 400 տարի (թերևս՝ մ.թ.ա. XXIII/XXII – մ.թ.ա. XIX/XVIII դդ.) Մեծամորի տարածքը հիմնականում ամայացել է: Պատկերն էապես փոխվել է մ.թ.ա. II հազ երկրորդ քառորդից, երբ Մեծամորը վերստին բնակելի է դարձել շնորհիվ այստեղ հաստատված սևան-արցախյան և կարմիրբերդյան միջինբրոնզեդարյան մշակութային խմբերի ներկայացուցիչների: Նրանց իրականացրած կառուցապատումների հետքերը, դեռևս 1970-1980-ական թթ., բացվել են միջնաբերդում և դրա սահմաններից դուրս: Հատկապես 1980-ական թթ. անցկացված պեղումներով պարզվել է, որ Մեծամորի միջինբրոնզեդարյան՝ կարմիրբերդյան բնակատեղին 4-5 անգամ շինարարական փոփոխությունների է ենթարկվել: Սա նշանակում է, որ մոտավորապես մ.թ.ա. XIX – XVI դդ. ընթացքում, միջինը՝ 50-60 տարին մեկ, Մեծամորի միջինբրոնզեդարյան բնակչությունը վերանորոգումներ ու վերակառուցումներ է իրականացրել բնակավայրի տարածքում: Ըստ ամենայնի, հենց այս ժամանակ էլ կառուցվել է բնակավայրն արտաքին միջավայրից սահմանազատող առաջին՝ հնագույն, անկանոն շարվածքով պարիսպը:

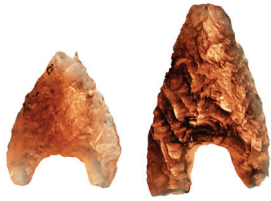
Միջինբրոնզեդարյան դամբարանների լուսանկարներ Մեծամորից

Մեծամորի միջինբրոնզեդարյան դամբարաններում պեղված խեցեղենը

Երկկանթ բրոնզե կաթսա Մեծամորի միջինբրոնզեդարյան դամբարանից

Նյութեր Մեծամորի միջինբրոնզեդարյան շերտից և դամբարաններից

Ձգալի նյութ են տվել նաև միջինբրոնզեդարյան դամբարանները, որոնց համակողմանի ուսումնասիրությունը տարաբնույթ վերակազմությունների հնարավորություն է ընձեռում: Մասնավորապես, կարելի է փաստել, որ մ.թ.ա. XIX/XVIII – XVI դդ. Մեծամորի միջինբրոնզեդարյան բնակչությունը թաղումներ իրականացնելու համար նախընտրել է դամբարանների կառուցման հիմնահողային և քարարկղային տեսակները:

Միջինբրոնզեդարյան թաղումներն անհատական են: Հանգուցյալը դամբանախուց է իջեցվել հիմնականում կծկված վիճակում և տեղադրվել խցի կենտրոնական հատվածում առավելապես աջ կամ ձախ կողքին: Հանգուցյալի համար նախատեսված նյութերը (ամառին հերթին՝ ջրով և սնունդով լի կավանոթները) հիմնականում դրվել են գլխավերևում, իսկ զենքերը, աշխատանքային գործիքներն ու պերճանքի առարկաները ձեռքերի և իրանի վերին հատվածի շրջանում: Տպավորությունն այնպիսին է, որ այդփուլի քարարկղային դամբարաններում հուղարկավորվել են տվյալ հասարակության մեջ ավելի բարձր դեր ու կարգավիճակ ունեցող անձինք, իսկ ցածրաստիճան ներկայացուցիչները, ըստ ամենայնի, թաղվել են հիմնահողային դամբարաններում:

Բնակտարածքի արդյունավետ կազմակերպումը, զարգացած տնտեսության առկայությունը, ինչպես նաև թաղման ծեսի մանրամասների ուսումնասիրումը թույլ են տալիս խոսել արդեն կանոնակարգված սոցիալական շերտավորում ունեցող Մեծամորի միջինբրոնզեդարյան հասարակության մասին: Վերջինս Հայկական լեռնաշխարհի համաժամանակյա սոցիալականացված հասարակություններից մեկն էր և արդեն վաղպետական կազմավորման ստեղծման հիմքեր էր նախապատրաստել:

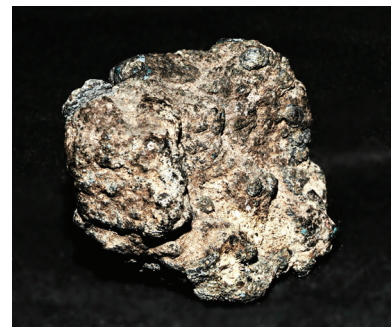
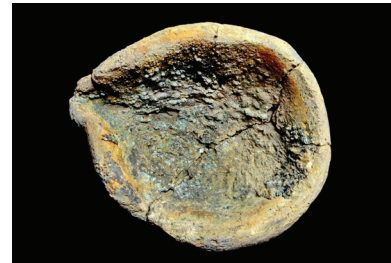
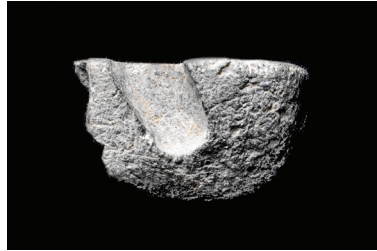
ՈՒՇ ԲՐՈՆԶԻ ԵՎ ՎԱՂ ԵՐԿԱԹԻ ՇՐՋԱՓՈՒԼԵՐԸ ՄԵԾԱՄՈՐԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

Մ.թ.ա XVII-XVI դդ. ընթացքում միջինբրոնզեդարյան մշակութային խմբերի մերձեցման ու Էթնոսոցիալական առումով աստիճանական միախառնման պայմաններում, մ.թ.ա. XVI դ. վերջին քառորդից սկսվեց նշմարվել, իսկ մ.թ.ա. XV- մ.թ.ա. XIV դդ. ընթացքում գրեթե ողջ Հայկական լեռնաշխարհում տարածում ստացավ որակապես նոր ու բարձր մեկ ընդհանուր մշակույթ, որը մասնագիտական գրականության մեջ 1990-ական թթ. ստացել է «լճաշեն-մեծամորյան» պայմանական անվանումը: Նույն ժամանակաշրջանում Հին Մերձավոր Արևելքում ձևավորվեց սոցիալ-մշակութային փոխառնչությունների բոլորովին նոր իրավիճակ և միջպետական հարաբերությունների նոր համակարգ, ինչով էլ պայմանավորվեց ուշ բրոնզի շրջափուլի գործընթացների մուտքը տարածաշրջան:

Տեսարան ծուլարաններից

1970-1990-ական թթ. Մեծամորի ամրոցում և դամբարանադաշտում իրականացրած պեղումների արդյունքները ցույց են տալիս, որ ուշ բրոնզի շրջափուլում այն ռազմավարական նշանակություն ունեցող, ամուր պարսպով շրջափակված, ծիսական, տնտեսական, արհեստագործական թաղամասերով բնակավայր էր ու լուրջ դերակատարություն ուներ տարածաշրջանի հատկապես բրոնզաձուլության և պատրաստի մետաղական արտադրանքի տարանցիկ առևտրի իրականացման ոլորտներում: Այդ առումով հատկապես կարևոր են Մեծամորում երկրաբան Կ. Մկրտչյանի ուսումնասիրած մետաղի ստացման ուշ-բրոնզեդարյան արտադրական բազմաֆունկցիոնալ կառույցները՝ հանքաքարի մշակման, պղնձի հալման և հալանյութի կուտակման ու մշակման ժայռակերտ տարողություններով:

Մեծամորի արտադրական տեղամասերից, միջնաբերդից և քաղաքային թաղամասից հայտնաբերված մետաղաձուլական պարագաների, և կաղապարների մասեր

Մետաղաձուլական նման հզորությունների գործարկման համար անհրաժեշտ էին բազմապիսի հարմարանքներ (կացիններ, տորիչներ, օդամուղ փուքսերի կապե խողովակներ, հալոցիկներ, կթղաներ, կաղապարներ և այլն), որոնց մնացորդները պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են միջնաբերդի և հարակից տարածքների արտադրական տեղամասերում: Մեծամորի տնտեսական, ռազմական և ծիսական նշանակության մետաղական արտադրանքի տեսականու մեջ հատկապես մեծ է բրոնզից և անագից պատրաստված արտեֆակտների քանակը: Այսինքն մեծամորյան մետաղաձուլական համալիրի համար առաջնային էր բրոնզի համաձուլվածքի ստացման կարևոր բաղադրիչի՝ անագի հանքապարի ձեռքբերումը: Եվ քանի որ Հայկական լեռնաշխարհը (նաև ողջ Մերձավոր Արևելքը) զուրկ է այդ մետաղի մեծածավալ հանքերից, ապա, ըստ հին գրավոր սկզբնաղբյուրների, դրանք տարանցիկ առևտրի միջոցով ներկրվում էին Միջին Ասիայի և Միջերկրականի ավազանի անագաբեր տարածքներից (մասնավորապես Իրանական սարահարթից և Պիրենեյան թերակղզուց, գուցե՝ Կենտրոնական Եվրոպայից) փյունիկացի նավագնացների ու Դիլմունի (Բահրեյն կղզի) վաճառականների ջանքերով: Անշուշտ բերված անագն առաջին հերթին օգտագործվում էր բրոնզաձուլության մեջ, ինչը վկայում են Մեծամորի ուշբրոնզեդարյան դամբարաններից հայտնաբերված բազմաթիվ ու բազմաբնույթ բրոնզե առարկաները, միևնույն ժամանակ, դատելով դամբարանադաշտի պեղման արդյունքներից, թանկարժեք մետաղի զգալի ավելցուկը թույլ էր տալիս, մեծամորյան ուշբրոնզեդարյան հասարակության վերնախավի համար, դրանից նաև պերճանքի առարկաներ ու իշխանության խորհրդանիշներ պատրաստել:

Ձիու հանդերձանքի զարդակախիլներ

Մեծամորի ուշբրոնզեդարյան և վաղերկաթեդարյան դամբարաններից պեղված անագե առարկաներ

Արծաթե գոտուն ամրացված ոսկե վրադիրներ առասպելական գիշատիչների տեսքով

Մեծամորի ուշբրոնզեդարյան զարգացած մետաղամշակության և բարձր հմտություններ ունեցող մետաղագործ վարպետների մասին են վկայում նաև Մեծամորի դամբարաններից հայտնաբերված պերճանքի ոսկե առարկաները: Դրանք պատրաստված են դրվագման, զոդման, «նստեցման», կաղապարման, գծանախշման, հատիկաշարման և այլ տեխնիկական հնարքների կիրառմամբ: Ոսկե արտեֆակտների այդ աննախադեպ ծավալը բացատրվում է ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհի ոսկեբեր հանքավայրերի արդյունավետ շահագործմամբ, այլ նաև այն սոցիալ-տնտեսական իրապայմաններով ու լուրջ քաղաքական հակամարտություններով, որ ձևավորվել էին Հին Մերձավոր Արևելքում մ.թ.ա. XVI-XIV դդ.: Եգիպտոս-Միտաննի-Կասսիտական Բաբելոն եռադաշինքը շահագրգռել և իր կողմն էր գրավել տարածաշրջանի մի շարք վաղպետական կազմավորումների և դրանց օգտագործում էր հակախեթական պայքարում: Ըստ ամենայնի, մ.թ.ա. XVI դ. վերջից կամ XV դ. սկզբից նման իրավիճակում էին հայտնվել նաև Մեծամորի կառավարիչները, որոնք, ի պատասխան իրենց հակախեթական գործողությունների (թերևս՝ դաշնակիցներին անհրաժեշտ բրոնզե ռազմավարական արտադրանքի հատկացման), ներառվել էին եգիպտոս-կասսիտական չափակշռային համակարգի ոլորտը և, ի թիվս այլ արտոնությունների, իրավունք ստացել արտոնյալ պայմաններով օգտվելու եգիպտական ոսկու պաշարներից: Թերևս հենց սրանով կարող է բացատրվել ոսկու աննախադեպ ծավալների առկայությունը ուշբրոնզեդարյան Մեծամորում և դրանց խիստ սակավ քանակները նախորդած և հետևած ժամանակաշրջաններում:

Ոսկե իրեր հայտնաբերված Մեծամորի ուշբրոնզեդարյան և վաղերկաթեդարյան իշխանական դամբանաբլուրներից

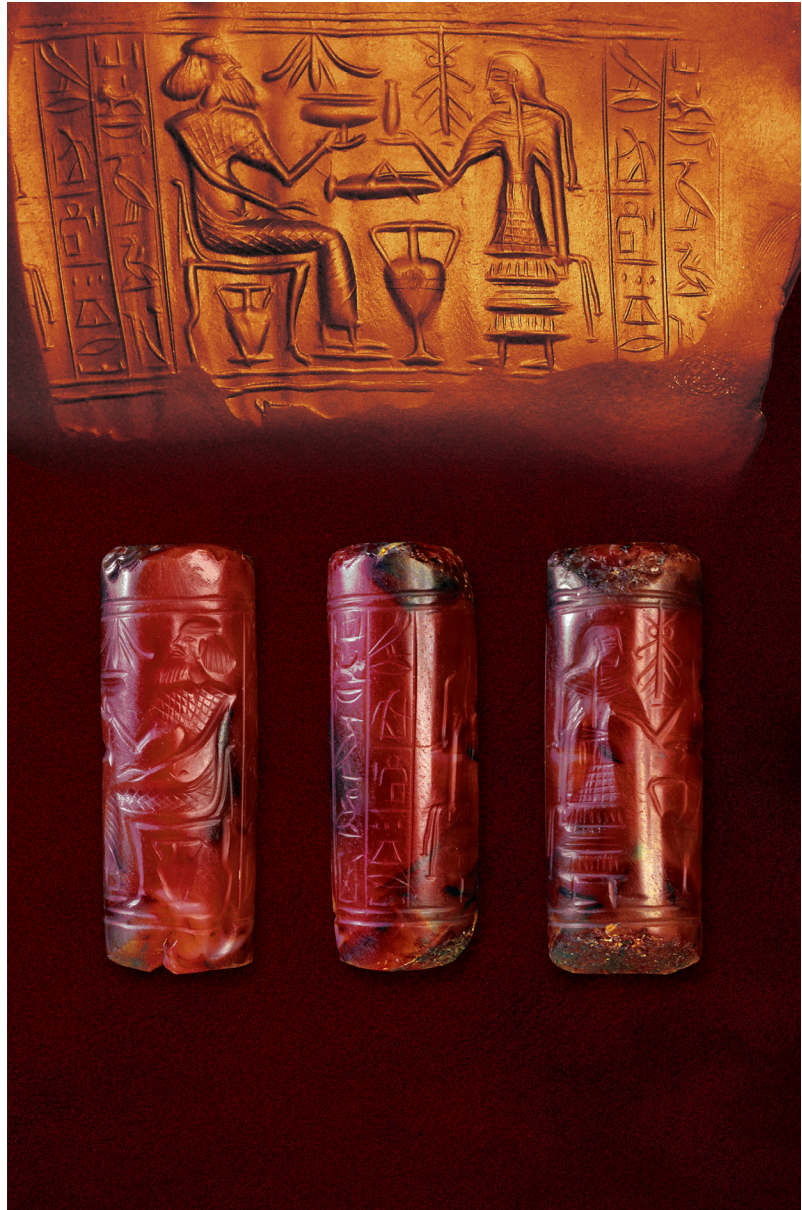

Եգիպտա-կասսիտական չափակշռային համակարգի մեջ մեծամորցիների ներգրավված լինելու հանգամանքը փաստում է նաև թիվ 8 դամբանաբլրից հայտնաբերված սարդոնիքսե գորտաձև կախիկը: Դրա մեջքի, թաթերի և որովայնի շրջանում աքաղերեն սեպագիր տեքստ կա. «Սա 1 սիկլն է Ուլամ-Բուրա-րիաշի, Բուրնա-Բուրարիաշ թագավորի որդու» բովանդակությամբ: Նկատի ունենալով տեքստի «1 սիկլ» արտահայտությունը, վերծանողները ենթադրել են, որ գորտի արձանիկ-կախիկը կըշռաքար է ծառայել, քանի որ դրա քաշը (8,64 գր.) իրոք համապատասխանում է բաբելոնյան 1 սիկլ կշռաչափին:

Եգիպտոս-Միտաննի-Կասսիտական Բաբելոն եռադաշինքի հետ մ.թ.ա. XVI-XIV դդ. Մեծամորի կառավարիչների ունեցած քաղաքական և մշակութային կապերի մասին վկայում են նաև Թուրմուս III-ի և Ռամգես II-ի ժամանակներին վերաբերող եգիպտական կոյաբզեզ-կնիքները, ինչպես նաև Կուրիգալզու I-ի և

Մեծամորից հայտնաբերված գորտակերպ կշռաքար-կախիկ

միտանական գլանաձև կրկնիքները: Ահա այս ռազմաքաղաքական բուռն գործունեությունն էլ թույլ է տվել մասնագետներին ենթադրելու, որ ուշբրոնզեդարյան Մեծամորը կարող էր, այս տարածաշրջանում մ.թ.ա II հազ. կեսից արդեն ձևավորված և միայն մ.թ.ա. IX դ. վերջից ուրարտական սեպագրերում փաստացի հիշատակվող, Էթիունի երկրի արքունական քաղաքը լինել:

Թուֆմու III-ի Կոյաբզեզ-դրոշմը և Կուրիգալզու I-ի գլանաձև կրկնիքն ու դրա արտատպությունը

Մեծամորի ուշբրոնզեդարյան նյութերում առանձին մեծ խումբ են կազմում բնակավայրի տարբեր հատվածներից և դամբարաններից հայտնաբերված կենցաղային, տոնահանդեսային և ծիսական խեցեղենի ամբողջական և բեկորային նմուշները: Սրանք ներկայացված են գավաթներով, կճուճներով, քրեղաններով, թասերով, նախազաարդ և արձանազարդ սափորներով, թաղարներով, կեռնոսներով, պատվանդաններով, ծորակավոր անոթներով և այլն: Դրանց մի մասը ժամանակին օգտագործվել է Մեծամորի սրբարաններում Նոր տարվան, բնության զարթոնքին, արևի, լուսնի, հողմի ու ջրի աստվածությունների նվիրված տոնահանդեսների, նվիրագործական ծեսերի, ծննդին ու մահվանն առնչվող արարողությունների իրականացման ժամանակ:

Մեծամորի ուշբրոնզեդարյան-վաղերկաթեդարյան շուրջ մեկ տասնյակ սրբարանները պեղվել են 1960-1970-ական թթ. Է. Խանզադյանի կողմից: Դրանցից առավել հայտնի են միջնաբերդի տարածքում, բլրի հյուսիսարևմտյան լանջին, 1966 և 1969 թթ., վաղ և միջինբրոնզեդարյան որոշ շինությունների տեղում, մոտ 1,5 մ խորության վրա բացված ու թերևս մ.թ.ա. XV-XIV դդ. պատկանող I և II սրբարանները, որոնք որպես ծեսերի իրականացման սրբազան տարածքներ, պարբերաբար օգտագործվել են նաև մ.թ.ա. II հազ. երկրորդ կեսին և մ.թ.ա. I հազ. առաջին քառորդին՝ ընթացքում ենթարկվելով Նորոգումների ու վերակառուցումների:

Կենցաղային խեցեղենի նմուշներ Մեծամորի ուշբրոնզեդարյան դամբարաններից

Հին Մերձավոր Արևելքի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական համապատկերն էապես փոխվեց մ.թ.ա. XIII/XII դդ. սահմանագծին՝ երկաթի դարաշրջանի սկզբում: Պարբերաբար կրկնվող բնակլիմայական աղետները (ջրհեղեղներ, համաճարակներ, երկրաշարժեր, տևական երաշտներ, ցրտահարություններ և այլն) քարուքանդ արեցին տարածաշրջանում դարերով ամկա փոխամնչությունների ու կապերի համակարգերը: Ուշբրոնզեդարյան բազմաթիվ բնակավայրեր կամ ընդհանրապես դադարեցրին գոյությունը կամ էլ էապես կորցրին իրենց նախկին դերն ու ազդեցությունը:

Այս համատեքստում, ըստ հնագիտական աշխատանքների արդյունքների, բոլորովին այլ ճակատագիր բաժին հասավ Մեծամորին: Այն ոչ միայն չկորցրեց բրոնզաձուլական կենտրոնի իր երբեմնի դերը, այլև, արագ «վերամասնագիտացավ» երկաթի արտադրության ոլորտում, պահպանելով խոշոր և հարուստ բնակավայրի կարգավիճակը: Դա են վկայում Մեծամորի միջնաբերդի արևելյան պարսպին դրսի կողմից կցված երկաթամշակման արհեստանոցի մնացորդները, որի պեղումներն իրականացրել է Է. Խանզադյանը 1990-ականների վերջին:

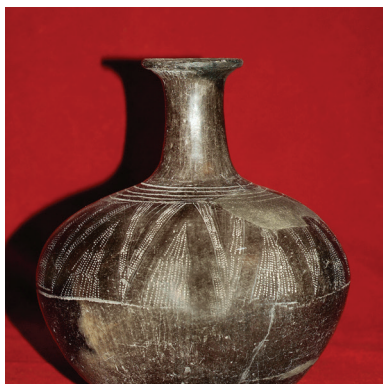
Ուշբրոնզեդարյան պատվանդան, առյուծների վերադիր արձանիկներով սափոր և բազմափող կեռնոս Մեծամորից

Վաղերկաթեդարյան Մեծամորի մասին առավել տեղեկատվական են 2011-2012 թթ. հուշարձանի տարածքում և դամբարանադաշտում կատարված մաքրման, ինչպես նաև 2013 թ. գործող հայ-լեհական միջազգային հնագիտական արշավախմբի աշխատանքների արդյունքները: Դրանք ցույց տվեցին, որ մ.թ.ա. XI-IX դդ. միջնաբերդին հարող տարածքներն ինտենսիվ համալրվել են նոր կառույցներով՝ ստեղծելով քաղաքային թաղամասերի բավական խիտ ցանց: Ըստ որում բացված սենյակների նյութերը վկայում են, որ միջնաբերդից դուրս, այդ սենյակներում բնակվող մարդիկ, բոլորովին էլ ցածր կարգավիճակ չեն ունեցել, քանի որ տեղում պեղված խեցեղենը (ամբողջացող կարասներ, սափորների, կրակարանների, գավաթների բեկորներ և այլն) և սակավաթիվ մետաղե առարկաները գրեթե նույնական են դեռևս 1960-1980-ական թթ. միջնաբերդի վաղերկաթեդարյան կառույցներից, սրբարաններից և դամբարաններից հայտնաբերված օրինակներին: Այս ամենը ցույց է տալիս, որ վաղերկաթեդարյան Մեծամորում ավարտին են հասել քաղաքագոյացման (ուրբանիզացիոն) գործընթացները և տեղի ուշբրոզդեդարյան բերդչենը մ.թ.ա. XI-IX դդ. արդեն վերածվել է իսկական քաղաքի՝ դրան բնորոշ բոլոր անհրաժեշտ ստորաբաժանումներով:

Խեցեղենի նմուշներ Մեծամորի երկաթեդարյան դամբարաններից

Պետք է ենթադրել, որ քաղաքային թաղամասերի նախադեպը չունեցող նման արագ աճը, թերևս բացատրելի է Հայկական լեռնաշխարհի այս հատվածի ուշբրոնզեդարյան որոշ բնակավայրերի աստիճանական թուլացմամբ (չի բացառվում նաև ամայացմամբ) և դրանց բնակչության տեղաշարժով դեպի առավել խոշոր, տնտեսապես կայուն ու կայացած Մեծամորը: Ըստամենայնի, նշված փուլում տարածաշրջանում գերիշխող դիրք ձեռք բերած ռազմաքաղաքական ուժի՝ Ասորեստանի Միջին թագավորության հետ կարգավորելով իրենց խնդիրները, Մեծամորի կառավարիչները (թերևս՝ Էթիուկյան համադաշնության տերերը), ներքին որոշակի ինքնուրունություն էին ստացել, ինչն էլ նպաստել էր քաղաքի հետագա բարգավաճմանը, մշակութային ու տնտեսական վերելքին: Այդ մասին վկայում են միջնաբերդից, քաղաքային թաղամասից և վաղերկաթեդարյան դամբարաններից հայտնաբերված կյուրթական մշակույթի օրինակները:

Երկաթեդարյան ծիսական և տոնահանդեսային խեցեղեն

ՄԵԾԱՄՈՐԸ ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ (ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ) ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈՒ ԵՎ ՀԵՏՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Բարգավաճման և առաջընթացի այս համապատկերը փոխվեց մ.թ.ա. VIII դ. առաջին քառորդին, երբ ողջ Արարատյան դաշտը, Շիրակը, Սևանի ավազանը և Սյունիքը ներգրավվեցին Վանի թագավորության (Ուրարտու) կազմում: Թերևս, հենց Արգիշթի I-ի օրոք (մ.թ.ա. 786-764 թթ.) Էլ Մեծամորն ընդունել է այդ հզոր տերության գերիշխանությունը: Դատելով հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներից, միացումը չի եղել հանգիստ և սահուն: Միջնաբերդի ողջ մակերեսին և քաղաքային թաղամասերում պահպանված մոխրի հաստ շերտը վկայում է, որ ուրարտացիները գրոհով են վերցրել քաղաքը և զգալի ավերածություններ կատարել այստեղ: Այնուհետև, ինչպես և բնորոշ էր Վանի արքաների ռազմավարությանը՝ տեղահանվել է տեղի բնակչության զգալի մասը և, չի բացառվում, որ դրա փոխարեն, ինչպես Էրեբունի քաղաք-ամրոցում, այստեղ ևս վերաբնակեցվել է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածից (Խաթե և Ծուպանի երկրներից) դեպի Արարատյան դաշտ բռնի տեղափոխված մարդկանց մի մասը: Ամեն դեպքում, այստեղ ուրարտական տևական ներկայության մասին վկայում են, ինչպես միջնաբերդում արված վերակառուցումները (հատկապես պաշտպանական նոր պարիսպը և դրան կից սրահներով շինությունը), այնպես էլ դամբարանադաշտում պեղված ուրարտական թաղումները՝ մ.թ.ա. VIII-VII դդ. բնորոշ նյութով:

Ուրարտական (վան-տոսայան) մշակույթին պատկանող նյութեր Մեծամորի միջնաբերդից

Պետք է ենթադրել, որ Արարատյան դաշտում կառուցված Էրեբունի և Արգիշթիխիսիլի քաղաքամրոցների միջևստում գտնվող Մեծամորը, Նրանց հետ միասին Նշանակալի դեր է ունեցել Վանի թագավորության (Ուրարտուի) տիրակալների հյուսիսային և արևելյան շրջանների մ.թ.ա. VIII-VII դդ. ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ձեռնարկումներում: Թերևս այդ պատճառով էլ Նրանց հիմնադրված տեղում Նոր կառավարիչներ են կարգվել (ինչի մասին փաստում են Մեծամորում պեղված ուրարտական դրոշմ-կնիքները), կանխամտածված փոխվել է տեղի բնակչության ժողովրդագրական պատկերը, զարկ է տրվել երկաթե արտադրանքի ծավալների աճին և վերակառուցված քաղաքը դարձել է տեղիության հյուսիսային հատվածի ռազմատնտեսական հենակետերից մեկը:

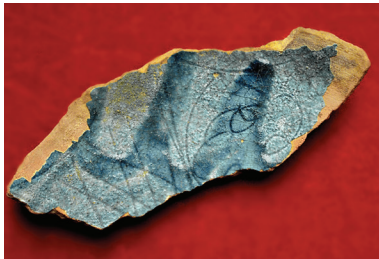
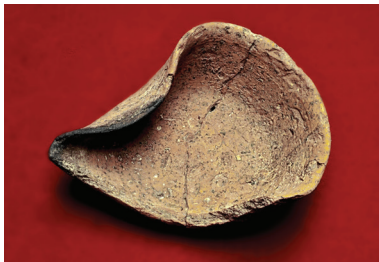
Ուրարտական (վան-տոսայյան) մշակույթին պատկանող Նյութեր Մեծամորի դամբարաններից

Մեծամորի քաղաքային թաղամասում 2013-2018 թթ. հայ-լեհական հնագիտական արշավախմբի իրականացրած պեղումների որոշ մանրամասները, ինչպես նաև Է. Խանզադյանի կողմից դամբարանադաշտում 1980-1990-ական թթ. պեղված մի խումբ դամբարաններից հայտնաբերված նյութերը, թույլ են տալիս նախնական մեկնաբանություններ անել նաև հետուրարտական շրջանի զարգացումների վերաբերյալ: Մասնավորապես հնավայրի քաղաքային թաղամասում կատարված պեղումներն այն տպավորությունն են ստեղծում, որ, թերևս մ.թ.ա. VII դ. վերջին կամ մ.թ.ա. VI դ. առաջին քառորդին, բնակավայրն ինչ որ ուժերի կողմից (հնարավոր է դրանք վարձկան սկյութներն էին՝ Երվանդունիների կողմնակիցները, անգամ մարական ցեղերը) ենթարկվել է հարձակման, որի ժամանակ խոճապահար փախչող բնակչության մի մասը սպանվել է հենց դրա տարածքում: Այդ են մատնանշում վերուրարտական շերտում, մոխրի ու ավերածությունների մեջ հանդիպող սպանված մարդկանց, անկանոն դիրքով ընկած (մի դեպքում նաև անդամահատված) կմախքները:

Հատկանշական է նաև այն հանգամանքը, որ քաղաքային թաղամասի պեղված քառակուսիներում, գրեթե ամենուր, ուրարտական շրջանին վերաբերող շերտի վրա նկատվում են տարածքի համընդհանուր հարթեցման և ոչ մեծ քարակտորներով խճապատման հետքեր: Տպավորությունն այնպիսին է, որ մ.թ.ա. VII դ. վերջին կամ մ.թ.ա. VI դ. առաջին կեսին քաղաքը գրոհող միավորումները, նրա նվաճումից անմիջապես հետո, քանդել ու հարթեցրել են տարածքը (գոնե թե քաղաքային թաղամասի հատվածը), խճաքարե հարթակ ստեղծել, որի վրա բարձրացել են արդեն նոր բնակավայրի կառույցները: Թե ինչ չափեր է ունեցել, որքան է տարածվել և ինչ դերակատարություն է ունեցել մ.թ.ա. VI դ. առաջին կեսի վերակառուցումներից հետո Մեծամորի բնակատեղին՝ դեռ դժվար է ասել: Առայժմ, 2013-2017 թթ. պեղումների արդյունքների հիման վրա կարող ենք միայն փաստել, որ մոտավորապես մ.թ.ա. II - մ.թ. II դդ. Մեծամորի քաղաքային թաղամասերի տարածքը (գոնե թե նրա որոշ հատվածներ) անբնակ են եղել և տեղ-տեղ օգտագործվել են ուշ անտիկ ժամանակահատվածի թաղումների համար:

Բռնության փաստացի դրսևորումներ Մեծամորի քաղաքային թաղամասում մ.թ.ա. VI դ.

ՄԵԾԱՄՈՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

Թեև վաղ միջնադարի պատմիչները տարբեր առիթներով վկայակոչում են Մեծամոր գետի մերձակա տարածքները, սակայն նրանց տեղեկատվության մեջ կոնկրետ տվյալներ չկան տեղում բնակավայրի գոյության մասին: Այս առումով, թերևս, առավել ուշագրավ է Ագաթանգեղոսի վկայությունը Մեծամոր գետի կամրջին պարթև Անակի գերման և հռիփսիմյաց կույերի հալածման ու Նահատակության մասին: Ըստ պատմիչի՝ Վաղարշապատ քաղաքի հարավային դարպասից ոչ հեռու, Մեծամոր գետի կամրջի մոտ, փոս ու ճահճուտ մի վայր կար, որտեղ այն ժամանակ ի կատար էին ածվում դատապարտվածների մահապատիժները: Սա անուղղակի կերպով դարձյալ վկայում է, որ III-V դդ. այս և հարակից տարածքները գրեթե անբնակ են եղել: Է. Խանգաղյանի երկարամյա պեղումները Մեծամորի տարածքում փաստում են նոր բնակավայրի առկայությունը վաղ միջնադարում VI-VII դդ., որից հետո կյանքն այստեղ առանց ընդհատման շարունակվել է մինչև ուշ միջնադար՝ XVII-XVIII դդ.:

Վաղմիջնադարյան կառույցները բացվել են բլրի հյուսիս-արևելյան լանջի ստորին դարավանդի վրա: Հատկանշական է նաև VI-VII դդ. փոքրաթիվ հարթ կղմինդրների (սոլեն) առկայությունն այս շերտում, ինչը մեկ անգամ ևս հաստատում է տեղում վաղ միջնադարյան բնակավայրի առկայությունը: Այս փուլին վերաբերող կառույցների ավերակներում բացվել են թոնիրներ, պեղվել են հասարակ ու ջնարակված խեցանոթների բեկորներ, հայտնաբերվել մետաղե և ապակե իրերի մնացորդներ, դրամներ, կենդանական ոսկորներ և այլն: Դատելով պեղված հնագիտական նյութերից՝ Մեծամորի միջնադարյան բնակավայրը ծաղկում է ապրել զարգացած միջնադարում X-XIII դդ.: Այս շրջանին վերաբերող նյութերի մեջ բացարձակ մեծամասնությունն է կազ-

Մեծամորից հայտնաբերված վաղ և զարգացած միջնադարի նյութեր

մում տնտեսական և կենցաղային նշանակության խեցեղենը (կարասներ, կճուճներ, թաղարներ, սափորներ, թասեր, քրեղաններ, փարչեր, գավեր, կափարիչներ, ծիթածրագներ, տնայնագործական գործիքներ և այլն): Սրանց մեջ առանձնանում են հորիզոնական դաջազարդ գոտիներով կարմիր կարասների մնացորդները: Դրանց նմանակները լավ հայտնի են միջնադարյան Ասիի և Դվինի պեղումներից: Օգտագործվել են տոնահանդեսների և խնջույքների ժամանակ: Հալի խումբ են կազմում նաև ջնարակված անոթների բեկորները: Դրանք հիմնականում վերաբերում են X-XIV դդ.: Հարդարված են դեղին, կանաչ, շագանակագույն երկրաչափական և բուսական զարդամոտիվներով: Հալի թիվ են կազմում նաև ապակուց պատրաստված ապարանջանների բեկորները, երկաթից (մանգաղ, դանակ) ու պղնձից (դռան փական, ճրագաման) պատրաստված առարկաները:

Մեծամորի պեղումներն ի հայտ են բերել նաև նյութական մշակույթի ուշմիջնադարյան մնացորդներ (հասարակ և ջնարակված կավանոթների բեկորներ, ծխամորճեր, մետաղական առարկաներ և այլն):

Ուշմիջնադարյան պղնձե ճրագաման

Կավե ծխամորճեր Մեծամորի
միջնադարյան շերտերի պեղումներից

Այսպիսով, Մեծամորի միջնադարյան նյութական մշակույթի մնացորդների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ VI-VII դդ. հիմնված և հաջորդաբար մինչև XVII-XVIII դդ. հարատևած բնակավայրը, ժամանակի քաղաքական, տնտեսական և բնակլիմայական փոփոխությունների պայմաններում կարողացել է պահպանել իր գոյությունը, որոշակի տնտեսական ու մշակութային կապեր հաստատել իրենից ոչ հեռու գտնվող Հայաստանի միջնադարյան խոշոր քաղաքների ու ավանների (Դվին, Վաղարշապատ, Չվարթնոց, Ասի և այլն), ինչպես նաև տարածաշրջանի վաճառաշահ կենտրոնների հետ:

Ամփոփելով Մեծամորի հնագիտական համայնապատկերի մասին այս համառոտ շարադրանքը, հարկ է նշել, որ հիմնամյա դաշտային գիտագործնական աշխատանքներն ու ձեռք բերված նյութի համակողմանի հետազոտությունները, իրավամբ, համաշխարհային հնագիտության մեջ հիմնավորապես ընդգրկել են մի եզակի բազմաշերտ հուշարձան, որը դեռևս շատ գաղտնիքներ ունի ներկայացնելու աշխարհին: Դրանց բացահայտման ուղղությամբ շարունակում է իր աշխատանքները հայ-լեհական հնագիտական միջազգային արշավախումբը, համադեկավարներ՝ Աշոտ Փիլիպոսյանի և Թշիշտոֆֆ Յակուբյակի գլխավորությամբ:

Ապակե ապարանջանների մնացորդներ Մեծամորի միջնադարյան շերտերի պեղումներից

Ուշմիջնադարյան բրոնզե դռան փական

«ՄԵԾԱՄՈՐ» ՊԱՏՄԱՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆԳԱՐԱՆ

Պատմամշակութային բացառիկ արժեք ներկայացնող Մեծամոր հնավայրի պահպանության, օգտագործման և հանրահռչակման նպատակով, Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի 1967 թ. դեկտեմբերի 24-ի՝ «Մեծամորում հնագիտական թանգարան կազմակերպելու մասին» № 611 որոշմամբ, հիմնադրվել է թանգարան: Շենքը նախագծել է ճարտարապետ Բաղդիկ Արզումանյանը: Թանգարանի կառուցումն իրականացվել է 1968 – 1970 թթ. ընթացքում: Առաջին ցուցադրությունը բացվել է 1970 թ. և, ըստ էության, թանգարանը հենց այդ ժամանակից էլ սկսել է գործել: Սկզբնական շրջանում այն Հայաստանի պատմության թանգարանի մասնաճյուղն էր: 1979 թ. ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի սեպտեմբերի 20-ի թիվ 564 որոշմամբ համալիրը հանձնվել է ՀՍՍՀ մինիստրների խորհրդին առընթեր պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման վարչության ենթակայությանը: 1988 թ. այն գործում էր վերոհիշյալ վարչության ենթակայության ներքո գտնվող «Պատմական միջավայրի պահպանության և պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների միացյալ դիրեկցիա»-ի մեջ, իսկ այնուհետև ներառվել ՀՀ մշակույթի նախարարության համակարգում: Կազմակերպությունը 2003 թ. վերանվանվել է «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի, որի կազմում էլ առ այսօր գործում է «Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանը:

Թանգարանային հավաքածուն ձևավորվել է 1965 թ.-ից մինչև օրս շարունակվող պարբերական պեղումների շնորհիվ: Այժմ այն ներառում է շուրջ 28000 միավոր թանգարանային առարկա: Մշտական ցուցադրության մեջ ներկայացված է մոտ 10000 ցուցանմուշ: Առավել արժեքավոր են ազնիվ մետաղներից (ոսկի, արծաթ) և թանկարժեք քարերից (ազաթ, սարդիոն, սարդոնիքս, լեռնային բյուրեղ, սաթ) պատրաստված թանգարանային առարկաները (900-ից ավել), որ ցուցադրվում են ստորգետնյա հատուկ զետեղարանում: Ցուցադրությունը թեմատիկ է, բաղկացած 10 ցուցադրական համալիրներից՝ որոնք ընդգրկում են Մեծամոր հնավայրում պեղված Էնեոլիթի, վաղ, միջին, ուշ բրոնզների, վաղ երկաթի, ուրարտական, հետուրարտական դարաշրջաններին, ինչպես նաև վաղ և զարգացած միջնադարին վերաբերող նյութեր:

Հատվածներ «Մեծամոր» արգելից-թանգարանի մշտական ցուցադրությունից

Հատվածներ «Մեծամոր» արգելից-թանգարանի մշտական ցուցադրությունից

Նման հարուստ հնագիտական հավաքածուն և տարեցտարի պարբերական պեղումների միջոցով համալրվող նրա տեսականին կարևոր հիմք են թանգարանում գիտագործնական և գիտահետազոտական աշխատանքների իրականացման համար: Այդ առումով, 2017 թ. սկսվել և պարբերական գիտական միջոցառման կարգավիճակ է ձեռք բերել տեղում անցկացվող «Մեծամորյան ընթերցումներ» խորագրով միջազգային համաժողովը, որին մասնակցում են ոլորտի հայտնի մասնագետներ Հայաստանից, Լեհաստանից, Ռուսաստանի Դաշնությունից, Ֆրանսիայից, Հունգարիայից, Սլովակիայից, Իտալիայից, Վրաստանից, Գերմանիայից, Ավստրալիայից, Իրանից և այլ երկրներից:

«Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանը նաև լայն ուսումնադաստիարակչական և ցուցահանդեսային գործունեություն է ծավալել: Դրա ժամանակավոր ցուցադրությունների սրահում կազմակերպվել են հնագետ, հուշարձանի առաջին պեղումների ղեկավար Է. Խանգադյանի կյանքին ու գործունեությանը (2008 թ.), Զարաշամբի դամբարանադաշտի նյութական մշակույթին (2010 թ.), Մեծամորի նվիրյալներին (2013 թ.), աշխարհի տարբեր հուշարձաններում լեռ հնագետների իրականացրած պեղումներին (2014 թ.), Հայկական լեռնաշխարհի վիշապակերպ կոթողներին (2016 թ.), խորհրդանշական Մետաքսի ճանապարհի հնագիտական հուշարձաններում լեռ հնագետների կատարած պեղումներին (2017 թ.) նվիրված ցուցահանդեսներ: Այս համատեքստում կարևոր է նաև 2016 թ. Լեհաստանի Մոդզվոլ քաղաքում ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի և նրա «Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան մասնաճյուղի կազմակերպած «Հայաստանի հնագիտական գանձերը» խորագրով ժամանակավոր ցուցադրությունը:

«Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի համապատասխան բաժինները, «Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան մասնաճյուղի հետ միասին 2013-2014 թթ. ընթացքում մշակել և աստիճանաբար, հետևողականորեն իրականացնում են Մեծամոր հնավայրի և արգելոց-թանգարանի զարգացման հայեցակարգը, փուլային հետևյալ 4 հիմնական ուղղություններով՝ ուսումնասիրում, պահպանություն, հանրահռչակում, նպատակային օգտագործում:

Նշված աշխատանքների ժամանակին և ամբողջական կատարումը Մեծամոր հնավայրն ու «Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանը կդարձնեն տարածաշրջանի արդի պահանջներին համապատասխան կառուցված և արդյունավետ գործող եզակի համալիր: Այն հնարավորություն ունի ժամանակին դառնալու մի այնպիսի գիտամշակութային օջախ, որի մասին երագում էին Մեծամոր հնագիտական հուշարձանի առաջին ուսումնասիրողները՝ հնագետ Էմմա Խանզադյանն ու երկրաբան Կորյուն Մկրտչյանը:

ՀՀ Կրթութեան, գիտութեան, սեռականութեան եւ տղամարդկութեան
Պատմամշակութային արգելոց-թանգարաններ
եւ Պատմական Միջնակցի Պաշտօնութեան Ծառնութեան

